

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ INTRODUCTION TO THE SUPPLEMENT

Ένα ερώτημα πλανιέται πάνω από τη δυτική κοινωνία: Πότε πρέπει να πεθαίνουν τα μέλη της;

Σε ποιον απευθύνεται το αφιέρωμα τούτο; Σε αυτόν που η απάντησή του δεν είναι «ποτέ». Το (σωστό) ερώτημα «πότε;» αντικαθιστά το (λάθος) αίτημα «να μην πεθαίνει ο άνθρωπος» («απαγορευμένος θάνατος»). Όταν η ποιότητα ζωής από θετική μεταπίπτει σε αρνητική, είναι η ώρα να καλωσορίσουμε τον ωραίο ώριμο στην ώρα του θάνατο; Ο επίσκοπος Ευγένιος Βούλγαρης απάντησε «όταν έλθω το χρεών [πεπρωμένο], το οποίο πράως τε και αταράχως περιμένω, [στέργω] να ευθανατήσω [καλοθανατήσω]». Στην εποχή του το πότε ταυτίζονταν με το πώς. Στην εποχή μας; Τα προτελευταία διλήμματα παραμένουν. Οι μακροχρόνιοι φροντιστές ανίατα πασχόντων μπορεί να έχουν μια καθαρότερη εικόνα του πότε ο θάνατος είναι καλοδεχούμενος: έχουν βιώσει στο πετσί τους τον ορισμό της υγείας της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας, από τον οποίο, ατυχώς, απουσιάζει ο θάνατος (δεν είναι λοιπόν μέρος της ζωής;) Οχτώ άνθρωποι, που οι δρόμοι τους είχαν στο παρελθόν συναντηθεί, βρέθηκαν όλοι μαζί για μιάμιση ώρα το μεσημέρι του Σαββάτου 22 Νοεμβρίου 2014 στη διασταύρωση του «πότε». Έθεσαν ανοιχτά το ερώτημα («το ταξίδι της ελπίδας», Κ. Βαζούρας) και τις αρχές αναζήτησης μιας ορθής απάντησης («αλαζονία ή αποδοχή;», Α. Προκοπίου), και εισέφεραν την απάντηση των Ευαγγελίων (π. Σ. Ατματζίδης), των φιλοσόφων (Α. Κερασίδου), των νόμων (Ε. Μαραγκάκη), της ιστορίας (Σ. Γερουλάνος), της κοινωνίας (Κ. Γάτσιου), και τη δική τους (Γ. Δημολιιάτης). Το ακροατήριο πρόσθεσε τις πιναλιές του. Η Ποίηση τις συλλήψε τις (Κ. Καβάφης). Περιμένουμε τις δικές σας, αναγνώστες. Ήδη ο Δ. Σιδεράς μας έδωσε τις δικές του (τα τρία Εγώ μας: η γέννηση κι ο θάνατός τους).

1. ΠΡΟΕΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

1.1. Εάν η απάντηση είναι ποτέ

Εάν, αναγνώστη, η απάντησή σου στο ερώτημα «πότε πρέπει να πεθαίνουμε» είναι «ποτέ», το αφιέρωμα αυτό δεν είναι για σένα, κλείσε το περιοδικό. Αν η απάντησή σου δεν είναι «ποτέ», το αφιέρωμα αυτό είναι για σένα, συνέχισε το ταξίδι.

1.2. Εάν η απάντηση δεν είναι ποτέ

Πότε πρέπει να πεθαίνουμε; Αν όχι ποτέ, πότε; Το ερώτημα δεν επιδέχεται υπεκφυγές. Υπεκφυγή ισοδυναμεί με «ποτέ». Που οι αρχαίοι μας το είπαν ύβριν και οι Χριστιανοί που τους διαδέχτηκαν βλασφημία (ουδείς αθάνατος ει μη Είς).

Το αφιέρωμα δεν ισχυρίζεται ότι έχει την απάντηση. Αλλά είναι η πρώτη φορά που το ερώτημα τίθεται ανοιχτά για συζήτηση.

ΑΡΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ 2016, 33(Συμπλ 1):7-12
ARCHIVES OF HELLENIC MEDICINE 2016, 33(Suppl 1):7-12

Γ. Δημολιιάτης

Μονάδα Ποιότητας Ζωής και Θανάτου,
Εργαστήριο Υγιεινής & Επιδημιολογίας,
Τμήμα Ιατρικής, Σχολή Επιστημών
Υγείας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

A question hovers over western
society: When should its members
die?

Abstract at the end of the article

Λέξεις ευρητηρίου

Αυτοεξυπηρέτηση
Διαθήκη ζωής
Ευθανασία
Καλός θάνατος
Πότε πρέπει να πεθαίνουμε (ΠΠΠ)
Πότε πρέπει να πεθάνω εγώ (ΠΠΠΕ)
Πρώρος/ώριμος/μετάωρος θάνατος
Φροντιστής

Ίσως υπάρχουν λάθος απαντήσεις. Σίγουρα όμως υπάρχουν λάθος ερωτήσεις. Ως τώρα το ερώτημα ήταν: «να μην πεθαίνει ο άνθρωπος». Λάθος. Το ορθό ερώτημα είναι «πότε πρέπει να πεθαίνει ο άνθρωπος». Καλύτερα «πότε πρέπει να πεθαίνουμε». Εμείς συγκεκριμένα. Ακόμα καλύτερα, εγώ συγκεκριμένα, «πότε πρέπει να πεθάνω εγώ». Όχι «ο άνθρωπος» γενικά κι αόριστα. Ούτε «ο άλλος» εκεί έξω. Εγώ συγκεκριμένα κι ορισμένα. Ο καθένας για τον εαυτό του. Τα ερωτήματα είναι σπουδαιότερα από τις απαντήσεις. Ο κανόνας επαληθεύεται. Μια ασήμαντη λεπτομέρεια κάνει τη διαφορά...

2. ΜΕΧΡΙ ΤΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

2.1. Μια θεωρία γεννιέται

Το 1995-96 σπούδαζα Δημόσια Υγιεινή στο Πανεπιστήμιο του Νότιγχαμ της Αγγλίας. Παρακολουθώντας τον

οικονομολόγο Keith Tolley να σχεδιάζει πώς ανεβοκατεβαίνει η ποιότητα ζωής ανάμεσα στο μηδέν και το άριστα σε ένα ορθογώνιο σύστημα συντεταγμένων, στον οριζόντιο άξονα του οποίου είχε βάλει το χρόνο (την ηλικία) και στον κατακόρυφο την ποιότητα ζωής, ξαφνικά (ίσως όχι και τόσο¹), μια αστραπή πέρασε από το μυαλό μου: *κι αν η καμπύλη κατέβει κάτω από το μηδέν;* Μια ολόκληρη θεωρία («ΝΥΝ απολύεις τον δούλον σου, Δέσποτα!») είχε γεννηθεί. Τέθηκε το ερώτημα «πότε πρέπει να πεθαίνει ο άνθρωπος;» και δόθηκε μια απάντηση, που βρήκε θέση σ' ένα περιοδικό² και στη συνέχεια σ' ένα βιβλίο.³

Το πρώτο βιβλίο που διάβασα μετά την επιστροφή μου ήταν πώς είχαν απαντήσει οι αρχαίοι μας στο ερώτημα.⁴ Το ενδιαφέρον μου (και η περιέργεια) για το πώς τοποθετούνταν στο ίδιο ερώτημα οι Χριστιανοί που τους διαδέχτηκαν κορυφώθηκε όταν έπεσα πάνω σε έναν θαμμένο θησαυρό, στην πρώτη έκδοση (1804) της *Διατριβής περί Ευθανασίας* του Ευγενίου Βούλγαρη, πρωτοπόρου του νεοελληνικού Διαφωτισμού, Διδάσκου του Γένους, επισκόπου Χερσώνος (Κριμαίας) όταν άρχισε (1776) να τη γράφει: «*όταν έλθη το χρεών, το οποίον πρώως τε και αταράχως περιμένω, [στέργω] να ευθανατήσω*». Την επαναφέραμε στο φως, ώστε να γνωρίσει την αναγνώριση που της αξίζει.^{5,6} Πολύ πιο επίκαιρη σήμερα από τότε που γράφτηκε, δύο αιώνες πριν. Την παρουσιάσαμε τέλος Μαΐου του 2010 στη διημερίδα *Προτελεύτια Διλήμματα*,⁷ μετά πρόσκληση του προέδρου του Διεθνούς Ιπποκράτειου Ιδρύματος Κω, καθηγητή Στέφανου Γερουλάνου.

Η Μεγάλη Κραυγή δεν είναι παρά η απόπειρα «πειραματική» απόδειξης της θεωρίας εκείνης (του «νυν απολύεις»).⁸ Βοήθησα να αφηγηθούν εκ βαθέων άνθρωποι που θα ήταν σε θέση να μιλήσουν *μετά λόγου γνώσεως*, αφού, κατά τεκμήριο, μετά μακροχρόνιες «σπουδές» στο «πανεπιστήμιο της φροντίδας», δεν θα έπρεπε να πάσχουν από το συστηματικό σφάλμα «δεν γνωρίζω ότι δεν γνωρίζω» όσο όλοι οι άλλοι, οι οποίοι θα μπορούσαν να μιλήσουν *μόνον μετά λόγου γνώμης* (και τίνος άραγε η γνώμη δεν θα ήταν «ποτέ»; «έτσι είναι αν έτσι σας αρέσει», γνώμη μου είναι, «έδοξε τω βασιλεί»: τι άλλο θα μπορούσε να ειπωθεί για τη γνώμη;) Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα του εγκεφάλου είναι ότι κατά κανόνα δεν ξέρει ότι δεν ξέρει. Ο Σωκράτης ήξερε ότι έν οίδε ότι ουδέν οίδε, εμείς όμως δεν γνωρίζουμε ούτε καν αυτό: δεν ξέρομε ότι δεν ξέρομε. Οι (μακροχρόνια) φροντιστές ανίατα πασχόντων πιθανότατα γνωρίζουν περισσότερο από όλους τους άλλους για τι πράγμα μιλάμε όταν ρωτάμε «ΠΠΠ».

2.2. Η συνάντηση

Την πενταετία 2007–2011 η εφημερίδα «*Τα Νέα*» απηύ-

θυνε το ερωτηματολόγιο του Προυστ⁹ σε ανθρώπους της τέχνης, της επιστήμης και της πολιτικής. Μια από τις τελευταίες ερωτήσεις ήταν «Πώς θα θέλατε να πεθάνετε;» Με τον παλιό μου φοιτητή και συνεργάτη μου Κώστα Βαζούρα παρουσιάσαμε τις απαντήσεις τους σε παγκόσμιο συνέδριο Βιοηθικής στη Νάπολη της Ιταλίας το 2013.¹⁰ Μας περίμενε ευχάριστη έκπληξη. Τρεις ακόμα Έλληνες στο συνέδριο: Αγγελική Κερασίδου, Ελένη Μαραγκάκη, και Ανδρέας Προκοπίου (γνώριμός μου από το Δ' Παγκύπριο Συνέδριο Βιοϊατρικής Ηθικής, Λεμεσός 2000). Η ταυτότητά τους στο 2.5 πιο κάτω.

Τέλος, στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών Ψυχικής Υγείας στη Λάρισα διασταυρώθηκαν οι δρόμοι μας με του π Σεραφείμ, που στη διπλωματική του μελέτησε τι απαντούν τα Ευαγγέλια στο ερώτημα «πότε».¹¹

2.3. Μια ιδέα παίρνει σάρκα και οστά

Στο τέταρτο δεν το τόλμησα. Στο πέμπτο το αποτόλμησα. Πρότεινα στην οργανωτική επιτροπή του πέμπτου πανελληνίου συνεδρίου του Φόρουμ Δημόσιας Υγείας και Κοινωνικής Ιατρικής μια συζήτηση στορογγυλού τραπέζιου με τίτλο «Πότε πρέπει να πεθαίνει ο άνθρωπος;» Έγινε δεκτή και, ύστερα από εντατική προετοιμασία μηνών, έγινε δυνατό το αδύνατο: Οχτώ εισηγήσεις, μαζί με τα εισαγωγικά και δεκάλεπτη συζήτηση από το κοινό, χώρεσαν σε μιάμιση ώρα το Σάββατο 22 Νοεμβρίου 2014, 12:30 με 2μμ. Κερδίσαμε το στοίχημα με τον εαυτό μας: να μην υπερβούμε το χρόνο που μας είχε δοθεί.

Τη σκοπιά του ανίατα πάσχοντα κάλυψε ο κ. Βαζούρας με «Το ταξίδι της Ελπίδας». Μετά η κ. Γάτσιου παρουσίασε τη σκοπιά αυτών που φροντίζουν την Ελπίδα, ξενατώντας μας σε αφηγήσεις συγγενών ανίατα πασχόντων. Ο κ. Προκοπίου αναρωτήθηκε, αλαζονία ή αποδοχή; το βασικό ερώτημα που υπόκειται του πότε, που πρέπει να απαντηθεί πριν αναζητηθεί και για να αναζητηθεί απάντηση στο πότε. Μετά ο π. Σεραφείμ έδωσε την απάντηση των Ευαγγελίων στο πότε, η κ. Κερασίδου των φιλοσόφων, η κ. Μαραγκάκη των νόμων, ο κ. Γερουλάνος της Ιστορίας, και εγώ τη δική μου (πότε πρέπει να πεθάνω εγώ). Ακολούθησε συζήτηση.

2.4. Το αφιέρωμα

Ευχαριστούμε ιδιαίτερα τον εκδότη των *Αρχείων Ελληνικής Ιατρικής* κ. Γιάννη Μελέτη για τη μεγάλη τιμή που μας έκανε να αποδεχτεί την πρότασή μας για δημοσίευση των ομιλιών εκείνων στο περιοδικό ως ειδικό αφιέρωμα. Οι ομιλίες αποτέλεσαν τη βάση των εδώ δημοσιεύσεων, αφού υποβλήθηκαν σε κάποια παραπέρα επεξεργασία. Δημοσιεύονται με τη σειρά που παρουσιάστηκαν στο στορογγυλό

τραπέζι, εκτός από μία που κρίθηκε ότι αρμόζει καλύτερα σε άλλη θέση, ενώ δόθηκε χώρος και για την απάντηση των ποιητών που δεν είχε προβλεφτεί στην παρουσίαση.

2.5. Η ταυτότητα των συγγραφέων

Η ταυτότητα των εισηγητών στο Στρογγυλό Τραπέζι (τότε) και συγγραφέων του παρόντος αφιερώματος (τώρα) έχει ως εξής (με αλφαβητική σειρά επωνύμου):

π. Σεραφείμ Ατματζίδης. Αρχιμανδρίτης. Εφημέριος Ιεράς Μονής Παναγίας Σουμελά Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης και Καμπανίας (τότε), Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου Θέρμης Θεσσαλονίκης (τώρα). Ανωτέρα (1996) και Ανωτάτη (2010) Εκκλησιαστική Ακαδημία Θεσσαλονίκης. «Ψυχική υγεία: ειδική αγωγή», ΤΕΙ Λάρισας (2013). Μεταπτυχιακό δίπλωμα στην «Ψυχική Υγεία» (2015), διπλωματική εργασία «Πότε Πρέπει να Πεθαίνει ο άνθρωπος: η απάντηση των Ευαγγελίων».¹¹

Κωνσταντίνος Βαζούρας MD. Ειδικευόμενος παιδίατρος, Αχιλλοπούλειο Γενικό Νοσοκομείο Βόλου (τότε), φοιτητής Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών Δημόσιας Υγείας & Λοιμωδών Νοσημάτων, Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας (τώρα). Ποιητής.

Καλλιόπη Γάτσιου MD. Ειδικευόμενη ψυχίατρος, Ψυχιατρική Κλινική Γενικού Νοσοκομείου Κέρκυρας. Μουσικός.

Στέφανος Ι. Γερούλανος MD, PhD, FACS, FCCM, FSSS, FEACTS, FICA. Καθηγητής Χειρουργικής Πανεπιστημίου Ζυρίχης, τ. Καθηγητής Ιστορίας Ιατρικής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τ. Διευθυντής Ιατρικής Υπηρεσίας & Μονάδας Εντατικής Θεραπείας Ωνάσειου Καρδιοχειρουργικού Κέντρου, Πρόεδρος Διεθνούς Ιπποκρατείου Ιδρύματος. Οργανωτής της διημερίδας *Προτελεύτια Διλήμματα*.⁷

Γιάνης Δημολιάτης MD, MPH, MMedEd, PhD. Ειδικευμένος στην Πνευμονολογία-Φυματιολογία, και την Κοινωνική Ιατρική. Αναπληρωτής καθηγητής Υγιεινής και Ιατρικής Εκπαίδευσης. Εργαστήριο Υγιεινής & Επιδημιολογίας, Τμήμα Ιατρικής, Σχολή Επιστημών Υγείας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Αγγελική Κερασίδου MA, MSc, DPhil. Πτυχιούχος Θεολογικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Διδάκτωρ Φιλοσοφικής Πανεπιστημίου Οξφόρδης. Ερευνήτρια Βιοηθικής: The Ethox Centre, Nuffield Department of Population Health, University of Oxford.

Ελένη Μαραγκάκη. Νομικός. Διδάκτορας Ποινικού Δικαίου Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών. Μάστερ στο Ποινικό Δίκαιο, το Δίκαιο της Υγείας και τη Διοίκηση Υπηρεσιών Υγείας. Σύμβουλος Υπουργείου Υγείας στη Μόνιμη Ελληνική Αντιπροσωπεία στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

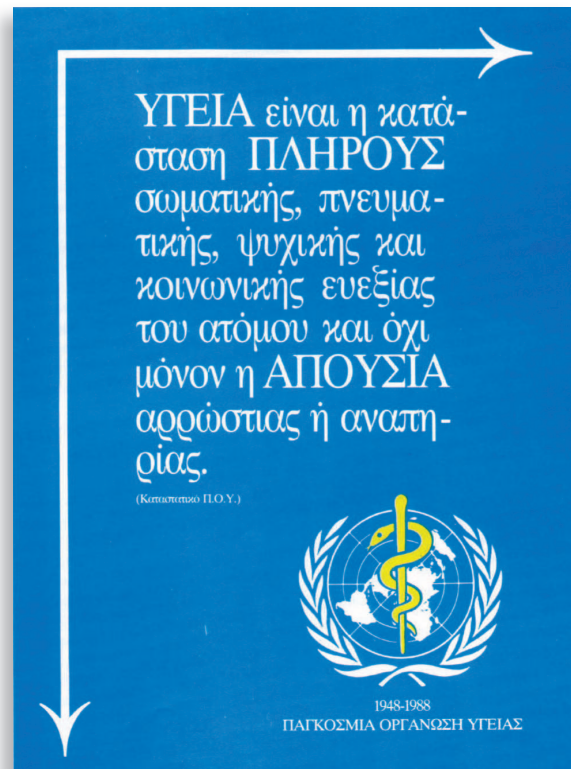
τ. Διοικήτρια Ειδικού Αντικαρκινικού Νοσοκομείου Πειραιά «Μεταξά». Συγγραφέας του βιβλίου *Ιατρική Δεοντολογία και Ποινικό Δίκαιο*.¹²

Ανδρέας Προκοπίου DDS, MA, PhD(Lon), FIAOMS. Επίκουρος Καθηγητής Ιατρικής Σχολής St George's, University of London at University of Nicosia, Τμήμα Ιατρικής Ηθικής και Δικαίου. Διευθυντής Μονάδας Ανακουφιστικής Φροντίδας. Μέλος της Επιτροπής Βιοηθικής του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

3. ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΑΠΑΓΟΡΕΥΜΕΝΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ

3.1. Τον θάνατο, τον βλέπετε πουθενά στον ορισμό;

«Ξεκινάω με τον ορισμό της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας (ΠΟΥ) που λέει ότι η υγεία είναι μια κατάσταση πλήρους σωματικής, ψυχικής και κοινωνικής ευημερίας και όχι απλά η απουσία ασθένειας ή αναπηρίας. Τον θάνατο τον βλέπετε πουθενά στον ορισμό;» Είναι η φράση με την οποία ο Κ. Βαζούρας άρχισε την ομιλία του στη Θεσσαλονίκη, και την οποία δεν περιέλαβε στο τελικό κείμενό του που δημοσιεύεται στο αφιέρωμα τούτο. Πράγματι. Ο θάνατος δεν υπάρχει στον ορισμό της υγείας (εικόνα 1).

Εικόνα 1. Ο ορισμός της υγείας. Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας, Καταστατικό, 1948. Αφίσα του Υπουργείου Υγείας της Ελλάδας για το γιορτασμό των 40 χρόνων (1988). Η μετάφραση και τα κεφαλαία είναι του Υπουργείου.

Μεταφορά του ορισμού αυτού στην καθημερινή πραγματικότητα καλύτερη από την αφήγηση της Μαρίνας δεν θα μπορούσε να υπάρξει: «Οι γιατροί το θεωρούνε *επίτευγμα*. Διότι κράτησαν έναν άνθρωπο στη ζωή από λέμφωμα. Το πώς τον έχουν καταντήσει όμως αυτόν τον άνθρωπο... *είναι άνθρωπος*; Τι να τον θεωρήσει κανείς; Δεν έχει καμία απολύτως δραστηριότητα. Δεν έχει προσωπική ζωή. Δεν μπορεί να κυκλοφορήσει, το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να κάθεται στην καρέκλα, ή να τον πηγαиноφέρουν με το αυτοκίνητο. Ζει με τα φάρμακα, ζει με το πιεσόμετρο, ζει με... *είναι αυτό ζωή*; Αν αυτό θεωρείται θεραπεία από την αρρώστια... Δεν έχει κανέναν κοινωνικό ρόλο... Και *τι σημαίνει θεραπεία*; Εάν μπορούσε αυτός ο άνθρωπος, που θεωρείται θεραπευμένος, να παίξει τους ρόλους του, εγώ θα θεωρούσα ότι είναι θεραπευμένος. Αυτός ο άνθρωπος δεν μπορεί να παίξει κανέναν απολύτως ρόλο. Δεν μπορεί να παίξει τον ρόλο του συζύγου, σε καμία περίπτωση. Δεν μπορεί να παίξει τον βασικό ρόλο, το ρόλο του πατέρα. Αυτός ο άνθρωπος πια δεν είναι ούτε διανοητικά υγιής, ούτε σωματικά υγιής. Δεν παίζει κανέναν ρόλο, για τον οποίο έχει προοριστεί ο άνθρωπος. Δεν πληροί καμία τέτοια προϋπόθεση. Δεν είναι σε θέση. Λοιπόν, δεν ξέρω τι επίτευγμα τον θεωρούνε. Και γιατί τον θεωρούνε επίτευγμα. Κανένας δεν ρώτησε εμένα όμως. Αν είμαι κι εγώ επίτευγμά τους...» (*Η Μεγάλη Κραυγή*: σελίδες 26, 37· η έμφαση, με πλάγια, είναι της αφηγήτριας).⁸

Ούτε της παραβίασης του ορισμού ακριβέστερο ζύγισμα θα μπορούσε να δοθεί...

Ο θάνατος απουσιάζει από τον περίφημο ορισμό της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας. Δεν είναι, λοιπόν, ο θάνατος μέρος της ζωής; Της υγιούς ζωής. Της φυσιολογικής ζωής.

Ίσως δικαιολογημένα τότε που διατυπώθηκε, το 1948. Πώς η Οργάνωση για την Παγκόσμια Υγεία να μιλήσει για θάνατο το 1948; Σήμερα όμως; Νομιμοποιούμαστε να μη μιλάμε; Έχουμε τέτοιο δικαίωμα; Απέναντι στον εαυτό μας πρώτα-πρώτα. Απέναντι στις γενιές που έρχονται δεύτερα και κύρια. Δεν έχουμε υποχρέωση να λύσουμε το υπ' αριθμόν 1 πρόβλημα της δυτικής κοινωνίας; Το πρόβλημα του «απαγορευμένου θανάτου»;

3.2. Απαγορευμένος ή ωραίος ώριμος στην ώρα του;

Στα *Δοκίμια για το θάνατο στη Δύση*, ο Φιλίπ Αριές διέκρινε τέσσερις περιόδους.¹³ Ο *εξημερωμένος* θάνατος (μέχρι τον 10^ο αιώνα). Ο *δικός μου* θάνατος (10^ο–16^ο αιώνας). Ο *δικός σου* θάνατος (16^ο–19^ο αιώνας). Ο *απαγορευμένος* θάνατος (19^ο αιώνας έως σήμερα). Η διάκριση εξυπηρετεί

την κατανόηση των αλλαγών της στάσης των ανθρώπων απέναντι στο θάνατο και των διαφορών της εποχής μας από προγενέστερες (και ίσως μεταγενέστερες). Στον Ευγένιο Βούλγαρη,⁵ για παράδειγμα, τέλη 18^{ου} αιώνα, ο θάνατος δεν είναι ποτέ «απαγορευμένος». Η έννοια αυτή δεν υπήρχε τότε. Μολονότι σήμερα φαίνεται αυτονόητη και αιώνια, διαμορφώθηκε μόλις τον 19^ο και κυρίως τον 20^ο αιώνα, ως απόρροια της αίσθησης του ανθρώπου ότι με την πρόοδο της επιστήμης μπορεί να νικήσει ακόμα και το θάνατο.¹⁴

«*Απαγορεύεται να πεθάνεις!*» είναι το μήνυμα που κυκλοφορεί στην ατμόσφαιρα του νοσοκομείου. Το εκπέμπουν οι γιατροί (τα λόγια τους, τα πρόσωπά τους, τα έργα τους), το εκπέμπει το προσωπικό, το εκπέμπει η κοινωνία.

Η σοβαρότερη προσπάθεια να απαντηθεί το δίλημμα «απαγορεύεται να πεθάνεις» ή «ήρθε η ώρα σου»; έγινε σχεδόν ένα χρόνο μετά τη Συζήτηση του Στρογγυλού Τραπεζιού μας. Περίπου 100 άνθρωποι όλων των ειδικοτήτων,¹⁵ Έλληνες και ξένοι (ανάμεσά τους ο πρώην εκδότης του *MBJ* Richard Smith), συγκεντρώθηκαν για 4 μέρες στη Χάλκη της Κωνσταντινούπολης, 18–21 Ιουνίου 2015, και συζήτησαν *Το τέλος της ζωής στον καρκίνο: η ανατριχίλα των συνόρων*.¹⁶ Η άρτια προετοιμασμένη συνάντηση «πλήρους και αποκλειστικής απασχόλησης», από τον όγκο της και μόνο, υπήρξε ιστορική. Τα πλήρη πρακτικά της αναμένεται να σημαδέψουν τις εξελίξεις.

3.3. Μετά την ώρα του ή στην ώρα του; Το αληθινό δίλημμα της εποχής μας

Όμως, ένα χρόνο νωρίτερα, το Στρογγυλό Τραπέζι μας, θεωρώντας το δίλημμα «απαγορεύεται να πεθάνεις ή ήρθε η ώρα σου»; ψευτοδίλημμα (το απαγορεύεται είναι αδύνατον), έθεσε για πρώτη φορά το σωστό ερώτημα: Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; Όχι αν πρέπει. Έτσι γίνεται. Αυτό είναι αδύνατο ν' αλλάξει. Ίσως μάλιστα δεν πρέπει. Δεν μας πέφτει και λόγος, εξάλλου.

4. ΜΕΤΑ ΤΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Το αφιέρωμα "Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ)" εγκαινιάζει μια συζήτηση στην κοινωνία για το καίριο αυτό ερώτημα του σύγχρονου κόσμου, που με τον καιρό αναμένεται να συγκλίνει σε μια κοινά αποδεκτή λύση. Ο ομότιμος καθηγητής Καρδιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Δημήτρης Α. Σιδερής παίρνει τη σκυτάλη.

Ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά: Το ταξίδι της ελπίδας.

ABSTRACT

A question hovers over western society: When should its members die?

I.D.K. DIMOLIATIS

Unit for Quality of Life and Death, Department of Hygiene and Epidemiology, Faculty of Medicine, School of Health Sciences, University of Ioannina, Ioannina, Greece

Archives of Hellenic Medicine 2016, 33(Suppl 1):7–12

To whom the tribute “when should we die” (WSWD) is addressed? To those the answer of which is not “never.” The (correct) question “when?” replaces the (wrong) demand of the era: “we should never die” (“forbidden death”). Is when the quality of life switches from positive to negative the right time to welcome death? (good death; mature, neither premature nor post-mature). Archbishop Eugenios Voulgaris stated “when my destiny will come, which meek and unperturbed I wait, I consent to have a good death” (*Treatise on Euthanasia*, 1804). In his era, the “when” was coincident with “how”. Nowadays? The end-of-life dilemmas remain. Longtime carers of incurably ill patients may have a clearer idea of when the death should be welcomed: they have experienced at first hand the World Health Organization famous definition of health, from which, unfortunately, death is absent (isn’t death a part of healthy life?) Eight people, the paths of which had previously crossed, met together for one and a half hour on November 22, 2014, to probe “when”. First, they posed openly the question (“the journey of hope”, K. Vazouras) and the prerequisites for a correct answer (“arrogance or acceptance?”, A. Prokopiou), and contributed the response of Gospels (father S. Atmatzidis), philosophers (A. Kerasidou), law (E. Maragkaki), history (S. Geroulanos), society (K. Gatsiou), and their own (I. Dimoliatis). The audience added their touches. A place to Poetry was (a posteriori) offered (K. Cavafy). Waiting readers’ response. D. Sideris started with his own contribution (our three Egos: their birth and their death).

Key words: Caregiver, Euthanasia, Good death, Living will, Premature / mature / postmature death, Self-care, When should I die (WSID), When should we die (WSWD)

Βιβλιογραφία

1. ΔΗΜΟΛΙΑΤΗΣ Γ. Ευθανασία ή Ευζωία; Ιδού το πραγματικό δίλημμα! Η διαθήκη μου. *Materia Medica Greca* 1990, 18:187–193
2. DIMOLIATIS I. Lord, now you are letting your servant depart in peace: a theoretical model, combining quality of life and years of life, which offers clues for the proper time to die with dignity. *Med Law*. 2000;19:635–655
3. ΔΗΜΟΛΙΑΤΗΣ Γ. Νυν απολύεις τον δούλον σου Δέσποτα. Πραγματεία περί αρνητικής ζωής: Ένα πείραμα σκέψης και ένα υπόδειγμα συνδυασμού ποσότητας και ποιότητας ζωής. Στο: Κυριόπουλος Γ, Λιονής Χ, Σουλιώτης Κ, Τσάκος Γ (επιμ). *Η Ποιότητα στις Υπηρεσίες Υγείας*. Θεμέλιο, Αθήνα 2003:25–56
4. ΓΑΛΑΝΑΚΗΣ Ε. Ο λυτρωτικός θάνατος στην αρχαία ελληνική γραμματεία: αυτοκτονία, ευθανασία, βρεφοκτονία. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Ιωάννινα 1996
5. ΔΗΜΟΛΙΑΤΗΣ Γ, ΓΑΛΑΝΑΚΗΣ Μ (μετάφραση, επιμέλεια). *Ευγένιος Βούλγαρης: Διατριβή περί Ευθανασίας*. Εξάντας, Αθήνα 2005:1–248
6. GALANAKIS E, DIMOLIATIS ID. Early European attitudes towards “good death”: Eugenios Voulgaris, *Treatise on euthanasia*. St Petersburg, 1804. *Medical Humanities* 2007; 33:1–4
7. Διεθνές Ιπποκράτειο Ίδρυμα Κω. *Προτελεύτια Διλήμματα*. Περιλήψεις διημερίδας, Αθήνα 2008:1–86 https://dl.dropboxusercontent.com/u/7661680/PPP/Proteleftia-dilimata_2008.pdf
8. ΔΗΜΟΛΙΑΤΗΣ Γ. *Η Μεγάλη Κραυγή: ιστορία πέρα κι από μυθιστόρημα*. Εκδόσεις Κοντούλι. Αθήνα 2014:1–266
9. Anonymous. Proust Questionnaire. Wikipedia https://en.wikipedia.org/wiki/Proust_Questionnaire
10. VAZOURAS K, ALEXANDROU A, DIMOLIATIS I. How would you like to die? Greek opinion leaders on science, arts and politics reply. A Greek conception of good death and the contemporary pathophysiology of death. Oral presentation, 9th World Conference on Bioethics, Medical Ethics and Health Law, Naples, Italy 19–21 Nov 2013
11. ΑΤΜΑΤΖΙΔΗΣ Σ. *Πότε Πρέπει να Πεθαίνει ο άνθρωπος; (ΠΠΠ): η απάντηση των Ευαγγελίων*. ΤΕΙ Θεσσαλίας, Σχολή Επιστημών Υγείας-Πρόνοιας, Τμήμα Νοσηλευτικής, ΠΜΣ στην Ψυχική Υγεία. Λάρισα 2015:1-68 https://dl.dropboxusercontent.com/u/7661680/PPP/Gospels_23Jun2015.pdf
12. ΜΑΡΑΓΚΑΚΗ Ε. *Ιατρική Δεοντολογία και Ποινικό Δίκαιο*. Σάκκουλας, 2011:1–413
13. ΑΡΙΕΣ Φ. *Δοκίμια για το θάνατο στη Δύση*. Μετάφραση Καρίνα Λάμψα. Γλάρος, Αθήνα 1988:1–198
14. ΓΑΛΑΝΑΚΗΣ Μ. Η θέση της Διατριβής περί Ευθανασίας στη συζήτηση περί ευθανασίας. Στο: Δημόλιατης Γ, Γαλανάκης Μ (μετάφραση, επιμέλεια). *Ευγένιος Βούλγαρης: Διατριβή περί*

Ευθανασία. Εξάντας, Αθήνα 2005:43–67

15. ΕΤΑΙΡΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΡΚΙΝΟΥ ΠΕΠΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ. *Τέλος της ζωής στον καρκίνο: η ανατριχίλα των συνόρων*. Τελικό πρόγραμμα. Χάλκη 18–21 Ιουνίου 2015 https://dl.dropboxusercontent.com/u/7661680/QoL/HALKI/Programa-TELIKO_20150613.pdf
16. ΕΤΑΙΡΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΡΚΙΝΟΥ ΠΕΠΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ. *Τέλος της ζωής στον καρκίνο: η ανατριχίλα των συνόρων*. Ομιλίες. Χάλκη

18–21 Ιουνίου 2015:1–111 https://dl.dropboxusercontent.com/u/7661680/QoL/HALKI/Proceedings_2015.pdf

Corresponding author:

I. Dimoliatis, University of Ioannina, Medical School, Dept of Hygiene and Epidemiology, Ioannina, Greece
e-mail: idimolia@uoi.gr

.....